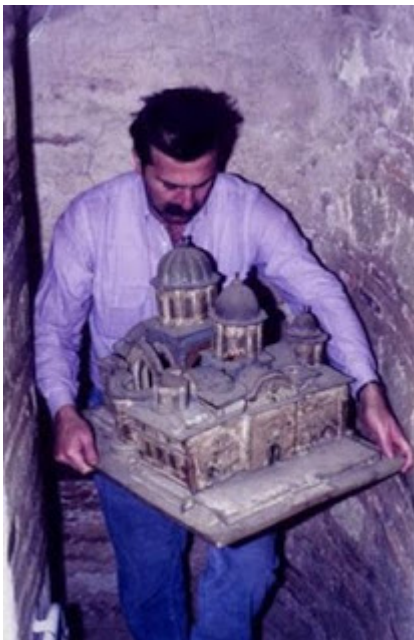
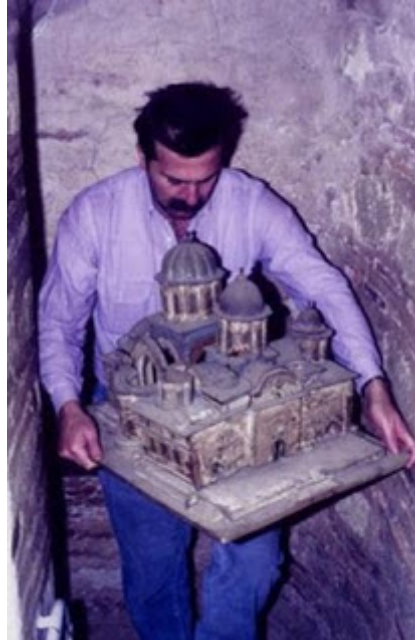

Η Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους (Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου)

Ορθοδοξία και Ορθοπραξία / Άγιον Όρος / Επιστήμες, Τέχνες & Πολιτισμός / Θαύματα και θαυμαστά γεγονότα / Πεμπτουσία· Ορθοδοξία-Πολιτισμός-Επιστήμες

Εισαγωγή

Η ξεχωριστή σημασία της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους είναι προφανής για όποιον συνειδητοποιεί την ιδιαιτερότητα των συνθηκών διαμόρφωσής της. Η μακρά ιστορία του εγγυάται την ύπαρξη σ' αυτό μνημείων από τα

μεσοβυζαντινά χρόνια ως τον αιώνα που διανύουμε, ενώ οι διαβαθμίσεις συγκρότησης της μοναστικής ζωής και η ποικιλομορφία των λειτουργιών της έχει ως φυσική συνέπεια τη μεγάλη ποικιλία των κτισμάτων του. Στη διατήρηση του μνημειακού αυτού πλούτου καθοριστικό στοιχείο υπήρξε ο συντηρητισμός της μοναστικής ζωής, η οποία παραμένει ουσιαστικώς ανεξέλικτη.

Τα κτίσματα του Αγίου Όρους συγκροτούνται στις εξής κατηγορίες καθιδρυμάτων:

α) Στις είκοσι μονές, που αποτελούν μεγάλα οχυρωμένα συγκροτήματα, τα οποία συμπληρώνονται από έναν αριθμό βοηθητικών κτιρίων (εργαστήρια, εργατόσπιτα, κ.λ.π.) στον άμεσο περίγυρο τους.

β) Στις οκτώ ιδιόρρυθμες σκήτες, που αποτελούν οικισμούς συγκροτημένους από καλύβες (δηλαδή από μικρές μονάδες αποτελούμενες από χώρους κατοικίας με ενσωματωμένο ναΐδριο) στο κέντρο των οποίων βρίσκεται ο κεντρικός ναός της σκήτης, το λεγόμενον κυριακόν. (Παρόμοια περίπου διάταξη έχουν και οι Καρυές, η πρωτεύουσα της Αθωνικής Πολιτείας, εδώ όμως τα περισσότερα κτίσματα είναι μεγαλύτερα από τις καλύβες καθώς αποτελούν τις έδρες των αντιπροσώπων των μονών).

γ) Στις τέσσερις κοινοβιακές σκήτες που συγκροτούνται όπως ακριβώς οι μονές, δηλαδή ως κλειστοί μοναστηριακοί περίβολοι.

δ) Στα ελεύθερα κελλιά, που είναι ανεξάρτητα κτίσματα με χώρους κατοικίας και ναΐδριο.

ε) Στα ασκηταριά και τα κάθε μορφής ησυχαστήρια που είναι ανεξάρτητα κτίσματα για την διαβίωση (ενίοτε στοιχειώδη) μεμονωμένων ατόμων ή πολύ ολιγομελών ομάδων.

Οι Μοναστηριακοί Περίβολοι

Τα σημαντικότερα αγιορείτικα καθιδρύματα είναι βέβαια οι είκοσι μονές. Η αγιορείτικη μονή συγκροτείται όπως ακριβώς και τα εκτός Αγίου Όρους ορθόδοξα μοναστήρια, δηλαδή ως κλειστός οχυρωμένος περίβολος, συνήθως τετράπλευρος, στο μέσον του οποίου βρίσκεται ο καθολικός ναός. Στον άμεσο περίγυρο του συγκροτήματος της κυρίως μονής βρίσκονται κάποια μικρότερα βοηθητικά κτίσματα (εργατόσπιτα, εργαστήρια, καθίσματα, κ.λ.π.) αναλόγως των αναγκών της κάθε μονής. (Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί εν προκειμένω η μονή Αγ. Παντελεήμονος, στην οποία, η απότομη αύξηση του αριθμού των μοναχών της μετά τα μέσα του 19ου αιώνα οδήγησε στην εκτός του αρχικού περιβόλου επέκτασή της).

Ο οχυρωματικός χαρακτήρας του περιβόλου της αγιορείτικης μονής εκφράζεται από το ισχυρό εξωτερικό τείχος με τα μικρά παράθυρα στο άνω μέρος του, την μοναδική και καλά ασφαλισμένη με βαριά θυρόφυλλα και καταχύστρες είσοδο και τον υψηλό και ισχυρό πύργο στη μία του γωνία. Στα αρχαιότερα σωζόμενα τμήματα περιβόλων, όπως π.χ. στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς της

Μέγιστης Λαύρας, ο οχυρωματικός χαρακτήρας είναι περισσότερο έκδηλος. Στα νεώτερα τμήματα η βελτίωση των συνθηκών ασφαλείας εκφράζεται με την αύξηση των παραθύρων και του μεγέθους τους, τη δημιουργία κλειστών και ανοιχτών εξωστών (απλωταριές), τη φροντίδα για κάποια οργάνωση των όψεων. Το ίδιο λίγο-πολύ συμβαίνει και στους πυλώνες: Η διαμόρφωσή τους παύει βαθμιαία να υπακούει αποκλειστικά στην οχυρωματική λογική και επηρεάζεται ολοένα και περισσότερο από τη μέριμνα για κάποιο μορφολογικό αποτέλεσμα, όπως δείχνει η εμφάνιση, στα μέσα του 19ου αιώνα, των κιονοστήρικτων προστόων, έστω και αν με αυτά μάλλον αποδυναμώνεται η οχυρωματική συγκρότηση της πύλης.

Τα Καθολικά

Το σημαντικότερο κτίσμα της αγιορείτικης μονής είναι βέβαια ο καθολικός ναός, το λεγόμενο καθολικόν. Το καθολικόν δεσπόζει ελεύθερο στο μέσον της αυλής εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό τον κυριαρχικό του ρόλο ως κέντρου της ζωής της μονής. Βεβαίως πολλές φορές η μορφολογία του έδαφους και προσφερόμενη οικοδομήσιμη έκταση επηρεάζουν την διάταξη αυτή, έτσι ώστε σε κάποιες περιπτώσεις, όπως π.χ. στη μονή Σίμωνος Πέτρας, η δυτική πλευρά του καθολικού να εισχωρεί στην απέναντι πλευρά και να ενσωματώνεται στα κτίσματά της. Όσον αφορά την τυπολογία τους τα αγιορείτικα καθολικά ανήκουν στον λεγόμενο αθωνικό τύπο ναού, που είναι βασικά ο σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος τύπος με κάποιες επί πλέον προσθήκες που αποτελούν τα ειδοποιά του γνωρίσματα. Τα στοιχεία αυτά είναι κατά πρώτο λόγο οι δύο πλευρικές κόγχες των χορών, καθώς και ο ευρύχωρος, κιονοστήρικτος συνήθως, νάρθηκας, η λεγόμενη λιτή, και κατά δεύτερο λόγο τα παρεκκλήσια που ενίοτε υπάρχουν στα άκρα της λιτής και οι δύο μικροί περίκεντροι χώροι, τα λεγόμενα τυπικαριά, που σε κάποιες περιπτώσεις προστίθενται στα άκρα του ανατολικού τοίχου. Ο κυρίως ναός είναι ένας χώρος τετραγωνικής κάτοψης που σχηματίζεται από τις τέσσερις καμάρες του σταυρού και τα ισάριθμα θολοσκεπή γωνιαία διαμερίσματα, στο μέσον του οποίου δεσπόζει ο μεγάλος τρούλλος στηριγμένος σε τέσσερις κίονες μέσω τόξων, ενώ στα πλάγια διανοίγονται οι ημικυκλικές κόγχες των χορών. Το ιερό οριοθετείται από το τέμπλο και διαθέτει, κατά τα γνωστά, τις τρεις κόγχες (την κεντρική και των εκατέρωθεν παραβημάτων) και, ενίοτε, τους τρουλλοσκεπείς χώρους των τυπικαριών στις δύο γωνίες. Δυτικώς του κυρίως ναού βρίσκεται ο χώρος της λιτής, συχνά το ίδιο μεγάλος όσο και εκείνος ή ακόμα μεγαλύτερος, με δύο - συνήθως - ή τέσσερις κίονες και πολυμερή κάλυψη από τρούλλους και θόλους, ενώ σε μερικά καθολικά η ευρύχωρη λιτή υποκαθίσταται από έναν στενό εσωνάρθηκα. Εκατέρωθεν της λιτής, ή μόνο από τη μια πλευρά της, προστίθενται ένα ή δυο παρεκκλήσια, συνήθως του τύπου του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, συνεπτυγμένου ή όχι. Δυτικώτερα της λιτής υπάρχει ο εξωνάρθηκας, με ανοιχτή ή κλειστή τοξοστοιχία στην πρόσοψή του, ενώ ενίοτε μεταξύ αυτού και της λιτής

μεσολαβεί και ένας ακόμη νάρθηκας, στενότερος από την λιτή και με απλούστερη στέγαση.

Η εφαρμογή του αθωνικού τύπου στα αγιορείτικα καθολικά έχει και αυτή τις εξαιρέσεις της. Καταρχήν είναι βέβαιο πως δεν ανήκαν πάντοτε όλα τους στον εν λόγω τύπο (αυτό συνέβαινε στο καθολικό που προϋπήρχε του σημερινού στη Μ. Φιλοθέου) άλλωστε το βασικό ειδοποιό γνώρισμα του τύπου, δηλαδή η ύπαρξη πλευρικών κογχών, λείπει από το καθολικό της Μ. Σταυρονικήτα. Ως επί μέρους διαφοροποιήσεις από τον γενικό τύπο θα μπορούσαν να αναφερθούν ενδεικτικά η απουσία διαχωριστικών τοίχων μεταξύ κυρίως ναού και λιτής στα καθολικά των μονών Εσφιγμένου και Αγίου Παύλου και μεταξύ λιτής και παρεκκλησίων στο καθολικό της μονής Ξηροποτάμου, η ύπαρξη εισόδων στους χορούς του καθολικού της Μ. Χελανδαρίου, η ύπαρξη ενός δευτέρου ζεύγους πλευρικών κογχών στο νέο καθολικό της Μ. Ξενοφώντος. Όμως, παρά την μακραίωνη εφαρμογή του τύπου, τα καθολικά του 19ου αιώνα δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές από εκείνα των βυζαντινών χρόνων, έτσι ώστε μπορεί να λεχθεί πως ο αθωνικός τύπος παρέμεινε ουσιαστικά ανεξέλικτος.

Εξωτερικά τα αγιορείτικα καθολικά χαρακτηρίζονται από την ομαλή κλιμάκωση των όγκων τους, με τις κόγχες χαμηλά, τις καμάρες και τις στέγες πιο πάνω και τον μεγάλο τρούλλο να δεσπόζει ψηλά στο κέντρο, περιβεβλημένος από τους χαμηλότερους δευτερεύοντες τρούλλους. (Από αυτήν την λογική φαίνεται να ξεφεύγει κάπως το καθολικό της Μ. Δοχειαρίου με τις κατακόρυφες αντιρρίδες του και την κυριαρχία της καθ' ύψος διάστασης, που του προσδίδουν ένα ύψος δυτικίζον). Όσον αφορά τη μορφολογία οι όψεις των αγιορείτικων καθολικών παρουσιάζουν τα γνωστά χαρακτηριστικά της βυζαντινής ναοδομίας, οργανωμένες συνήθως με ημικυκλικά τυφλά αψιδώματα, επιχρισμένες ή με εμφανή τοιχοποιία. Το παραδοσιακό μορφολογικό πλαίσιο εξακολουθεί να κυριαρχεί και στα μεταβυζαντινά καθολικά, με κάποιες νεωτερικές επιδράσεις διακριτικά παρούσες μόνον σε επί μέρους μέλη (τουρκομπαρόκ υπέρθυρα κ.λ.π.) των καθολικών της προεπαναστατικής ογδονταετίας και εντονότερες (νεοκλασικίζουσες επιστέψεις ανοιγμάτων κ.λ.π.), στα καθολικά του προχωρημένου 19ου αιώνα (Αγ. Παύλου, Κασταμονίτου).

Τα πιο πολλά αγιορείτικα καθολικά είναι αποτέλεσμα περισσοτέρων της μίας οικοδομικών φάσεων, αν και θα πρέπει να διευκρινιστεί πως δεν έχουν γίνει ακόμα οι αναγκαίες έρευνες που θα ξεκαθάριζαν οριστικά το οικοδομικό χρονικό του καθενός τους. Γενικά πάντως θα μπορούσαμε να πούμε πως από πλευράς χρονολογικής χωρίζονται σε πέντε ομάδες (τουλάχιστον όσον αφορά την κύρια οικοδομική φάση του καθενός τους): Στην πρώτη ομάδα ανήκουν τα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας, Βατοπαιδίου, Ιβήρων και το παλαιό καθολικό της Μ. Ξενοφώντος, που είναι κτίσματα της μεσοβυζαντινής εποχής. Κτίσματα των

Παλαιολόγιων χρόνων αποτελούν τα καθολικά των μονών Χελανδαρίου και Παντοκράτορος, που συνιστούν τη δεύτερη ομάδα. Την τρίτη ομάδα αποτελούν τα καθολικά των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας, δηλαδή τα καθολικά των μονών Διονυσίου, Σταυρονικήτα, Καρακάλλου, Δοχειαρίου και Σίμωνος Πέτρας. Τα καθολικά των μονών Φιλοθέου, Ξηροποτάμου, Γρηγορίου, Αγίου Παντελεήμονος, Ζωγράφου, Εσφιγμένου, καθώς και το νέο καθολικό της Μ. Ξενοφώντος, αποτελούν την ομάδα των καθολικών που κτίσθηκαν κατά την ογδονταετία πρίν την επανάσταση του '21. Την πέμπτη τέλος ομάδα αποτελούν τα καθολικά των μέσων του 19ου αιώνα, δηλαδή τα καθολικά των μονών Αγ. Παύλου και Κασταμονίτου.

Τα Κυριακά

Η αρχιτεκτονική των κυριακών, δηλαδή των κεντρικών ναών των σκητών, ακολουθεί σε γενικές γραμμές τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των καθολικών. Από τον γενικό αυτό κανόνα θα πρέπει να εξαιρεθούν τα κυριακά που οικοδομήθηκαν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα σε κοινοβιακές σκήτες με αλλοεθνείς μοναστικές αδελφότητες (π.χ. στη σκήτη Αγ. Ανδρέου Καρυών), τα οποία απηχούν τα χαρακτηριστικά της ανατολικοευρωπαϊκής ναοδομίας της εποχής. Τα υπόλοιπα είναι κτίσματα που χρονολογούνται κυρίως στον 17ο και - ιδιαίτερα - στον 18ο αιώνα, ενώ υπάρχουν και κυριακά των βυζαντινών χρόνων (κυριακόν της Βατοπαιδινής σκήτης του Αγ. Δημητρίου). Από τυπολογική και μορφολογική άποψη τα παραδοσιακά κυριακά ανήκουν και αυτά στον αθωνικό τύπο, ενίοτε με κάποιες απλουστεύσεις και τάσεις αποδέσμευσης σε σχέση με τον πλήρη τύπο που ακολουθούν τα καθολικά.

Τα Παρεκκλήσια

Τα παρεκκλήσια αποτελούν μια ιδιαίτερα πολυπληθή ομάδα κτισμάτων στο Άγιον Όρος, άλλοτε ως αυτοτελή κτίσματα, και άλλοτε ενταγμένα σε ευρύτερα οικοδομικά συγκροτήματα (μοναστηριακές πτέρυγες, πύργους, κελλιά, αρσανάδες κ.λ.π.). Η ένταξη σε πτέρυγες μονών συχνά γίνεται κατά ζεύγη, υπό την μορφή των συστοίχων επαλλήλων ναϊδρίων, σε δύο συνεχόμενους ορόφους, πράγμα που οφείλεται στην ανάγκη έδρασης των φερόντων τοίχων των τρουλλαίων παρεκκλησίων του τελευταίου - αναγκαστικά - ορόφου απ'ευθείας στο έδαφος, έτσι ώστε να προκύπτει στην χαμηλότερη στάθμη ένας παρόμοιος χώρος.

Από τυπολογική άποψη η πλειοψηφία των παρεκκλησίων ανήκει στον συνεπτυγμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο. Στον τύπο αυτό τα υποστυλώματα εφάπτονται στους πλευρικούς τοίχους ως παραστάδες, έτσι ώστε ολόκληρος ο χώρος του κυρίως ναού να καλύπτεται από τον τρούλλο, συνήθως ατύμπανο. Το -συχνά άκογχο- ιερό είναι καμαροσκεπές, όπως και η μικρή λιτή στα δυτικά. Διακρίνονται αρκετές παραλλαγές του τύπου, ανάλογα με το αν υπάρχουν ή όχι χοροί, τύμπανο στον τρούλλο, διαφοροποιήσεις στον τρόπο στέγασης της λιτής, κ.λ.π. Χαρακτηριστικό στοιχείο πολλών παρεκκλησίων αποτελεί το κομψό τρίβηλο που

σχηματίζεται από δύο κίονες για τον διαχωρισμό του κυρίως ναού από τη λιτή. Εκτός των συνεπτυγμένων σταυροειδών εγγεγραμμένων κτισμάτων υπάρχουν ακόμη παρεκκλήσια αθωνικού τύπου (Κουκουζέλισσα Μ. Λαύρας), μονόχωρα καμαροσκεπή, ξυλόστεγα, καθώς και κάποιοι σπάνιοι τύποι με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όπως π.χ. ο σύνθετος ψευδοτρίκογχος τύπος με οκταγωνική στήριξη τρούλλου (κελλιωτικός ναός Αγ. Αντωνίου -Αγ. Ανδρέου στην σκήτη Αγ. Ανδρέου Καρυών). Τις περισσότερες φορές πρόκειται για κτίσματα με ταπεινή εξωτερική εμφάνιση, με απλούς τοίχους από αργολιθοδομή και πλακοστεπή στέγη διογκωμένη από τον κρυμμένο, ατύμπανο συνήθως, τρούλλο. Τα μόνα στοιχεία που προσδίδουν κάποια αίσθηση ποικιλίας είναι τα παράθυρα με τις πλίνθινες τοξωτές επιστέψεις, τα απλά κεραμοπλαστικά των όψεων, τα πλίνθινα οδοντωτά ή κοιλόκυρτα γείσα.

Λιγότερο φτωχό είναι βέβαια το σύνολο όταν υπάρχουν υπέρστεγοι τρούλλοι ή κόγχες. Τα καλύτερα δείγματα του είδους εντοπίζονται γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου αιώνα (π.χ. Τίμια Ζώνη Βατοπαιδίου, Αγ. Γεώργιος Ξηροποτάμου) όταν δηλαδή το γνωστό λαϊκό-μπαρόκ ύφος της εποχής φτάνει στο αποκορύφωμά του, ενώ στα οψιμότερα από αυτά αρχίζουν να διαφαίνονται οι πρώτες επιδράσεις του νεοκλασικισμού εδώ οι όψεις γίνονται εξαιρετικά προσεγμένες, με πλινθοπερίκλειστη λαξευτή τοιχοποιία, ολολάξευτα θυρώματα, επιμελημένα γείσα. Αντίθετα σε άλλα παρεκκλήσια το εξωτερικό παραμένει σχετικά απλό και το ενδιαφέρον εντοπίζεται στο εσωτερικό του κτίσματος, με αποτέλεσμα να επιτυγχάνονται ενίοτε συνθέσεις πραγματικά υψηλής αισθητικής στάθμης, όπως στον ναό του Αγ. Αντωνίου-Αγ. Ανδρέου στη σκήτη του Αγ. Ανδρέου Καρυών.

Από χρονολογική άποψη τα αγιορείτικα παρεκκλήσια καλύπτουν ολόκληρη την περίοδο οργανωμένης μοναστικής ζωής του τόπου. Έτσι υπάρχουν παρεκκλήσια των μεσοβυζαντινών χρόνων (παρεκκλήσιο της Κουράς στη Μεγίστη Λαύρα), της παλαιολόγιας εποχής (παλαιός κοιμητηριακός Μ. Παντοκράτορος), των πρώτων αιώνων της τουρκοκρατίας (Αγ. Γεώργιος στην Προβάτα), όμως η μεγάλη πλειοψηφία των κτισμάτων είναι κτίσματα της εκατονταετίας από τα μέσα του 18ου αιώνα ως τα μέσα του 19ου αιώνα, που αποτελεί γενικότερα την περίοδο ακμής της ναοδομίας ολόκληρου του ελλαδικού χώρου.

Οι Τράπεζες

Όπως επιβάλλει η λειτουργική τάξη μιας ορθόδοξης μονής, η αγιορείτικη τράπεζα βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το καθολικό, έτσι ώστε η απόσταση μεταξύ των εισόδων τους να είναι η ελάχιστη δυνατή. Όταν η έκταση της μονής το επιτρέπει, η τράπεζα αποτελεί ανεξάρτητο κτίριο (π.χ. Μ. Μ. Λαύρας), διαφορετικά -όπως συνήθως συμβαίνει- η τράπεζα εντάσσεται στην πλησιέστερη προς το καθολικό πτέρυγα. Από πλευράς τυπολογικής οι τράπεζες θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: Σ' εκείνες που συνίστανται σε μία επιμήκη ορθογωνική -ενίοτε

τρίκλιτη- αίθουσα (π.χ. Μ. Φιλοθέου) και σ' εκείνες στις οποίες ο εν λόγω χώρος διασταυρώνεται καθέτως με έναν παρόμοιο μικρότερο, έτσι ώστε να προκύπτει μια αίθουσα σχήματος T (π.χ. Μ. Διονυσίου) ή σταυρού (π.χ. Μ. Βατοπαιδίου). Στην απόληξη της μιας στενής πλευράς (ενίοτε και των άλλων) διαμορφώνεται η κόγχη με το ηγουμενικό τραπέζι, άλλοτε προεξέχουσα, άλλοτε εγγεγραμμένη στο πάχος του τοίχου. Από μορφολογική άποψη είναι προφανές ότι το ενδιαφέρον εντοπίζεται κυρίως σε τράπεζες που αποτελούν ανεξάρτητα κτίρια ή διαθέτουν κάποιες προβεβλημένες όψεις, έτσι ώστε να δίνεται η ευκαιρία για επιμελημένες μικτές τοιχοποιίες (Μ. Βατοπαιδίου), η αψιδωτή διάρθρωση (Μ. Δοχειαρίου). Η διάπλαση του εσωτερικού χώρου είναι απλή, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στα περίτεχνα ταβάνια (Μ. Βατοπαιδίου) και, βεβαίως, στην τοιχογράφηση, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο είναι και τα μαρμάρινα τραπέζια στις τράπεζες των μονών Μ. Λαύρας και Βατοπαιδίου. Η τράπεζα της Μ. Μ. Λαύρας (1527), ενδεχομένως βασισμένη σε αντίστοιχο μεσοβυζαντινό κτίσμα, είναι η πιο ενδιαφέρουσα από τις αγιορείτικες τράπεζες, ενώ επίσης παλιές (της πρώιμης τουρκοκρατίας) είναι και αρκετές άλλες, όπως π.χ. της Μ. Φιλοθέου (1540), οι περισσότερες όμως είναι κτίσματα του 18ου και του 19ου αιώνα.

Οι Πτέρυγες του Περιβόλου

Οι μοναστηριακές πτέρυγες περιλαμβάνουν χώρους που καλύπτουν τις διάφορες ανάγκες της μονής, ενσωματώνοντας συνήθως και κτίρια ειδικών λειτουργιών, που ενίοτε είναι ανεξάρτητα, όπως η τράπεζα ή το μαγειρίο, έτσι ώστε τα καθολικά και οι φιάλες να είναι τα μόνα κτίσματα που παραμένουν πάντοτε ανεξάρτητα, τουλάχιστον όσον αφορά τη σημερινή συγκρότηση των αγιορείτικων μοναστηριών. Το ισόγειο και το υπόγειο χρησιμοποιούνται συνήθως για την αποθήκευση διαφόρων ειδών (τροφίμων, κρασιού, λαδιού, κ.λ.π.) ενώ οι υπόλοιποι όροφοι καταλαμβάνονται από τους διάφορους χώρους μονίμης κατοικίας (δωμάτια μοναχών, γηροκομεία, νοσοκομεία), τους χώρους των διοικητικών λειτουργιών (συνοδικό, γραφεία, ηγουμενείο), καθώς και τους χώρους για την υποδοχή και τη φιλοξενία των επισκεπτών (αρχοντορίκια). Ανάλογα με τις ανάγκες της εκάστοτε συγκεκριμένης χρήσης υπάρχουν επί πλέον και οι απαραίτητοι βοηθητικοί χώροι (κουζίνες, αποχωρητήρια, κ.λ.π.), όπως βεβαίως και παρεκκλήσια.

Ανάλογα με τη συγκεκριμένη διάταξη των δωματίων στους ορόφους η προσπέλαση γίνεται είτε -συνήθως- μέσω επάλληλων στοών που καταλαμβάνουν την εσωτερική πλευρά του κτιρίου, είτε μέσω εσωτερικών διαδρόμων κατά μήκος του κεντρικού άξονα. Εννοείται, βέβαια, πως πέρα από αυτά που ισχύουν γενικά υπάρχουν πολλές παραλλαγές, ανάλογα με την εκάστοτε συγκεκριμένη χρήση. Καταρχήν θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πως οι μακρόχρονες περίοδοι ιδιορρυθμίας πολλών μονών είχαν ως αποτέλεσμα διαφοροποιήσεις και στα ενδαιτήματα των μοναχών, τα οποία, σ' αυτές τις περιπτώσεις, διαμορφώθηκαν σε πολύχρωρα διαμερίσματα, αντί των

απλών μονόχωρων των κοινοβίων. Όσον αφορά τις πτέρυγες διαμονής των μοναχών που έχουν ανάγκη περίθαλψης (νοσοκομεία, γηροκομεία), αυτοί παλαιότερα συνίσταντο σε έναν ενιαίο χώρο με εστία στο κέντρο, ενώ στο όψιμο παράδειγμα του νοσοκομείου της Μονής Βατοπαιδίου (1860) συγκροτείται ξεχωριστή πτέρυγα με τα δωμάτια διατεταγμένα γύρω από μικρή αυλή.

Σχετικά με τα αρχονταρίκια θα μπορούσε ειδικότερα να σημειωθεί πως αυτά καταλαμβάνουν συνήθως έναν ή δύο όροφους κάποιας από τις πτέρυγες που βρίσκονται κατά το δυνατόν κοντά στην είσοδο της μονής. Τα δωμάτιά τους τις περισσότερες φορές διατάσσονται εκατέρωθεν ενός διαδρόμου, και περιλαμβάνουν συνήθως 2-4 κρεβάτια, ή και πολύ περισσότερα (μέχρι και 12), αναλόγως του προσφερόμενου χώρου, ενώ τα δωμάτια των επίσημων επισκεπτών (επισκόπων, κ.λ.π.) είναι μονόκλινα. Κοντά στην είσοδο του αρχονταρικού υπάρχει πάντοτε η αίθουσα υποδοχής, με ευρύχωρο καθιστικό, και η κουζίνα για την προετοιμασία του απαραίτητου κεράσματος, καθώς και μια μικρή τραπεζαρία για το ενδεχόμενο παροχής ενός προχείρου γεύματος. Τα αρχονταρίκια των μονών Δοχειαρίου (σωζόταν ως πρόσφατα) και Μ. Λαύρας δίνουν μια αυθεντική εικόνα πολλών στοιχείων του εσωτερικού των χώρων αυτών κατά τον όψιμο 18ο αιώνα, ενώ στις υπόλοιπες μονές η διαμόρφωση των αρχονταρικών είναι νεώτερη.

Όσον αφορά τέλος τα αποχωρητήρια των μοναστηριακών πτερυγών -όπως τουλάχιστον δείχνουν κάποια σχετικώς παλιά παραδείγματα- οργανώνονται σε επάλληλες κατά όροφο συστοιχίες συγκροτημένες συνήθως σε μικρές πυργοειδείς κατασκευές που εξέχουν από το τείχος της μονής.

Όσον αφορά τη μορφή των πτερυγών, οι εξωτερικές όψεις στα παλαιότερα παραδείγματα ήταν συμπαγείς και αδιάπλαστες, με έντονα οχυρωματικό χαρακτήρα, ελάχιστο ή καθόλου διάκοσμο και χωρίς μορφολογική φροντίδα. Στην προς την αυλή πλευρά των πτερυγών οι όψεις πριν από τον 17ο αιώνα φαίνεται πως διαμορφώνονται σε επάλληλες συνεχείς σειρές ξύλινων εξωστών φερόμενων επί πεσσών ή ξύλινων υποστυλωμάτων. Από τα μέσα του αιώνα αρχίζουν να επικρατούν οι όψεις με τις επάλληλες πλίνθινες τοξοστοιχίες σε τοίχους από αργολιθοδομή με κεραμοπλαστικά. Κατά τον 18ο αιώνα η εφαρμογή των στοών με τοξοστοιχίες γενικεύεται και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των τοιχοποιιών τους εμπλουτίζεται. Από τις αρχές του 19ου αιώνα φαίνεται να επικρατούν βαθμιαία οι όψεις που διαρθρώνονται από τα τυφλά αψιδώματα των κλειστών τοξοστοιχιών, με σειρές δωματίων και στις δύο πλευρές των κτιρίων, ενώ αντί των αργολιθοδομών συνηθίζονται οι τοιχοποιίες με ημιλάξευτους λίθους και χρήση πλίνθων. Κατά τα μετεπαναστατικά χρόνια η χρήση των αμιγών ημιλάξευτων ή και πλήρως λαξευτών λιθοδομών επεκτείνεται και αρχίζουν να εμφανίζονται επιρροές από τη λόγια αρχιτεκτονική της εποχής, ενώ σημειώνονται και κάποιες επιδράσεις του νεοκλασικισμού σε επί μέρους στοιχεία των κτιρίων (θυρώματα, επιστέφεις

παραθύρων, κ.λ.π.). Τέλος στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η αθρόα εισροή Ρώσων μοναχών αρχίζει να εκφράζεται ολοένα και περισσότερο και στην αρχιτεκτονική, μεταφέροντας τα αντίστοιχα πρότυπα, τόσο στον μορφολογικό και κατασκευαστικό τομέα, όσο και στην αύξηση του μεγέθους των κτιρίων.

Τα Μαγειρεία

Τα μαγειρεία των αγιορείτικων μονών άλλοτε είναι ενταγμένα σε πτέρυγες και άλλοτε αποτελούν ανεξάρτητα κτίρια (π.χ. Μ. Μ. Λαύρας), που βρίσκονται πάντοτε σε μικρή απόσταση από τις τράπεζες. Πρόκειται για μικρά κτίσματα, τετραγωνικής συνήθως κάτοψης, στεγασμένα, μέσω τόξων και λοφίων, με τετραγωνική ή οκταγωνική πυραμιδοειδή κάλυψη από πλίνθους, στο κέντρο της οποίας υψώνεται το ψηλό τύμπανο της καπνοδόχου, που φέρει ανοίγματα για την έξοδο του καπνού και καλύπτεται από ημισφαιρικό θόλο. Στο κέντρο του εσωτερικού, που φωτίζεται από μικρά παράθυρα διανοιγμένα σε αρκετό ύψος από το δάπεδο, βρίσκεται η εστία, με μικρό γερανό για την μετακίνηση της χύτρας. Διασώζονται αρκετά παραδοσιακά μαγειρεία (π.χ. Μ. Μ. Λαύρας, Μ. Χελανδαρίου), όλα τους κτίσματα των χρόνων της τουρκοκρατίας.

Οι Πύργοι

Ο οχυρωματικός χαρακτήρας των βασικότερων αγιορείτικων συγκροτημάτων καθιστά τους πύργους ουσιαστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής τους. Υπάρχουν πύργοι τόσο των βυζαντινών (π.χ. Πύργος Μιλούτιν στη Μ. Χελανδαρίου) όσο και των μεταβυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για κτίσματα τετραγωνικής κάτοψης, δομημένα με αργολιθοδομή, οι τοίχοι των οποίων συνήθως είναι επίπεδοι, ενώ άλλοτε διαμορφώνονται με ισχυρές συμφυείς αντιρρίδες (π.χ. Πύργος στο Μανδράκι της Μ. Μ. Λαύρας). Συνήθως είναι ενταγμένοι σε κάποιο μεγαλύτερο συγκρότημα (μονή, αρσανάς, κ.λ.π.) και κατά κανόνα περιλαμβάνουν στο ισόγειο αποθηκευτικούς χώρους, ενώ στους ορόφους υπάρχει παρεκκλήσι και χώροι κατοικίας για τη διαμονή των ειδικών διακονητών που διέμεναν εκεί σε μόνιμη, λίγο-πολύ, βάση (π.χ. οι αρσανάρηδες στους πύργους των αρσανάδων). Οι όψεις των κατωτέρων ορόφων διαμορφώνονται -για λόγους ασφαλείας- χωρίς ανοίγματα, αλλά και στους πιο πάνω ορόφους τα ανοίγματα είναι λίγα και μικρά. Στην υψηλότερη στάθμη δημιουργούνται αβαθείς κτιστοί εξώστες, οι λεγόμενες καταχύστρες, άλλοτε μεμονωμένοι και άλλοτε συνεχείς, που φέρουν οπές στο δάπεδό τους για την υποβοήθηση της άμυνας έναντι των πολιορκητών. Οι καταχύστρες, όπως και οι τοξωτές διαμορφώσεις που συνήθως τις επιστέφουν, καθώς επίσης και οι απαραίτητες επάλξεις της άνω απόληξης των τοίχων, προσδίνουν, στους κατά τα άλλα βαρείς και ακόσμητους πύργους, μια αίσθηση ποικιλίας και κάποιο μορφολογικό ενδιαφέρον.

Οι Φιάλες

Οι φιάλες αποτελούν τα κομψότερα αρχιτεκτονήματα των αγιορείτικων μονών.

Βρίσκονται συνήθως δυτικώς του καθολικού. Πρόκειται για μικρά κυκλωτερή κτίσματα, στεγασμένα από έναν πλινθόκτιστο ημισφαιρικό τρούλλο, που φέρεται, μέσω πλινθόκτιστων επίσης τόξων, από οκτώ μαρμάρινους κιονίσκους. Τα μεταξύ των κίωνων διάκενα φράσσονται από μαρμάρινα θωράκια, εκτός από δύο αντιδιαμετρικώς τοποθετημένα, που αφήνονται ανοικτά για να γίνεται δυνατή η προσπέλαση στο εσωτερικό, όπου βρίσκεται το αναβρυτήριο στο κέντρο της λεκάνης του αγιασμού, κατασκευασμένα και αυτά από λευκό μάρμαρο. Το όλο συγκρότημα πατά πάνω σε κρηπίδωμα δύο - τριών αναβαθμών. Η κυριώτερη παραλλαγή του τύπου απαντάται στη φιάλη της Μ. Βατοπαιδίου, η οποία έχει δύο σειρές κίωνων. Τοιχογραφίες κοσμούν ενίοτε το εσωτερικό των τρούλλων τους. Η παλαιότερη από τις αγιορείτικες φιάλες βρίσκεται στη μονή Μ. Λαύρας (κτίσμα ανοικοδομημένο στα 1634, που διατηρεί και κάποια μέλη των βυζαντινών χρόνων), ενώ οι περισσότερες από τις υπόλοιπες είναι δημιουργήματα της εκατονταετίας 1750 - 1850.

Οι Κρήνες

Οι κρήνες του Αγίου Όρους βρίσκονται τόσο εντός, όσο και εκτός των μοναστηριακών περιβόλων, σε διάφορες θέσεις, συνήθως αμέσως έξω από τους μοναστηριακούς πυλώνες. Από πλευράς τυπολογικής μπορούν να διακριθούν σε δύο βασικές κατηγορίες, τις απλές και τις στεγασμένες. Οι απλές αποτελούνται βασικά από έναν τοίχο με δίρριχτη, αετωματική συνήθως, απόληξη, μπροστά στον οποίο βρίσκεται η ορθογωνική, μαρμάρινη ή λίθινη, λεκάνη για το νερό. Η όψη της κρήνης διαρθρώνεται από ένα αβαθές, απλό ή πολλαπλό, τόξο, συνήθως οξυκόρυφο. Από το κέντρο του τυμπάνου εξέχει ο μεταλλικός κρουνός, πάνω από τον οποίο - η εκατέρωθεν αυτού - διανοίγεται μικρό κογχάριο για την εναπόθεση του κυπέλλου. Πολύ πιο μεγαλοπρεπείς είναι βέβαια οι στεγασμένες κρήνες, για την διαμόρφωση των οποίων δημιουργείται μπροστά στον τοίχο με τον κρουνό ένα προστώο με δύο κίονες, που στεγάζεται - μέσω μεγάλων τόξων - από ημισφαιρικό τρούλλο και οριοθετείται στα πλάγια με πεζούλια.

Πολύ συχνά η κατασκευή των κρηνών είναι ιδιαίτερα προσεγμένη, δομημένη από λαξευτή λιθοδομή, πλινθοδομή, ή μικτή τοιχοποιία, με οδοντωτά ή κοιλόκυρτα γείσα, εντοιχισμένες ανάγλυφες πλάκες από λίθο ή μάρμαρο, περίτεχνους κρουνούς σε μορφή λεοντοκεφαλής, κ.λ.π., ενώ στις - ιδιαίτερα πολυτελείς - στεγασμένες κρήνες υπάρχουν επιπλέον οι κομποί μαρμάρινοι κιονίσκοι με τα συνήθως ανάγλυφα κιονόκρανα, καθώς και οι τοιχογραφίες που ενίοτε κοσμούν το εσωτερικό των τρούλλων τους (π.χ. Μ. Καρακάλλου). Από πλευράς χρονολογικής οι αγιορείτικες κρήνες είναι δημιουργήματα των χρόνων της τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα της όψιμης, γι' αυτό και η μορφολογία τους χαρακτηρίζεται κυρίως από το γνωστό λαϊκό -μπαρόκ ύφος της εποχής. Μεταξύ των πολλών αξιόλογων περιπτώσεων θα μπορούσαν ενδεικτικώς να αναφερθούν οι στεγασμένες κρήνες

των μονών Καρακάλλου (1801) και Κουτλουμουσίου (1816).

Οι Αρσανάδες

Αρσανάς είναι το παράκτιο κτιριακό συγκρότημα που καλύπτει τις λειτουργίες της διά θαλάσσης διακινήσεως ειδών και προσώπων της μονής. Έτσι το συγκρότημα περιλαμβάνει караβοστάσιο, αποθηκευτικούς χώρους και χώρους κατοικίας, οργανωμένους με την οχυρωματική λογική που επέβαλλε η ανασφάλεια των παλαιότερων εποχών. Το караβοστάσιο συνίσταται σε έναν επιμήκη χώρο με μεγάλη τοξωτή είσοδο, που διανοίγεται πάντοτε στην προς τη θάλασσα στενή πλευρά του, έτσι ώστε να είναι ευχερής η, μέσω σκάρας, ανέλκυση ή καθέλκυση των πλοιαρίων προς και από το εσωτερικό του. Πάνω από το караβοστάσιο υψώνεται οχυρός πύργος, που περιλαμβάνει, κατά τα γνωστά, οχυρωματικές εγκαταστάσεις, χώρους κατοικίας, παρεκκλήσι, και αποθηκευτικούς χώρους. Αρχαιότερος από τους αρσανάδες του Αγίου Όρους είναι ο αρσανάς της Μ. Βατοπαιδίου (1496), το μεγαλύτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αρσανάς της μονής Ιβήρων (1625) με τον επιβλητικό πύργο του.

Τα Κελλιά

Ένα κελλί αποτελείται από τους χώρους διαβίωσης και το απαραίτητο ναΐδριο, που συγκροτούνται σε ένα ενιαίο οικοδομικό σύνολο. Η μεγάλη πλειοψηφία των κελλιών, τα οποία ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες, οικοδομήθηκε κατά διάστημα 1750 - 1900, δεν λείπουν όμως και περιπτώσεις με πυρήνα που ανήκει σε παλαιότερες εποχές, ακόμα και στη βυζαντινή περίοδο, προερχόμενα από μονύδρια που έγιναν εξαρτήματα των μεγαλυτέρων μονών (π.χ. το παντοκρατορινό κελλί του Ραβδούχου έξω από τις Καρυές). Τις περισσότερες φορές πρόκειται για ένα λιθόκτιστο ορθογωνικό κτίσμα με ισόγειο και όροφο, από την ανατολική πλευρά του οποίου εξέχει τμήμα του ναϊδρίου (συνήθως συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου). Το ισόγειο είναι συνήθως ένας ενιαίος χώρος για αποθηκευτικές και παραγωγικές χρήσεις, ενώ ο όροφος περιλαμβάνει δύο σειρές δωματίων διαχωρισμένων με ξυλόπηκτους τοίχους (κοιτώνες, αρχονταρίκια, κ.λ.π.), που διατάσσονται εκατέρωθεν ενός διαδρόμου, ο οποίος ενίοτε έχει αυξημένο πλάτος, ώστε να χρησιμοποιείται ως πολύχρηστος χώρος. Η βασική αυτή διάταξη συμπληρώνεται κατά κανόνα με τον απαραίτητο ξύλινο εξώστη (απλωταριά), ο οποίος μερικές φορές αναπτύσσεται σε όλο το μήκος του κτιρίου, αντικαθιστώντας τον διάδρομο προσπέλασης, οπότε οι χώροι διατάσσονται στη μία πλευρά του παρατακτικά (εννοείται πως εκτός από τις βασικές αυτές διατάξεις υπάρχουν και οι παραλλαγές τους). Παρά το ότι τα κελλιά είναι συνήθως μάλλον ταπεινά κτίσματα, εν τούτοις δεν θα μπορούσε να λεχθεί ότι στερούνται μορφολογικού ενδιαφέροντος, τουλάχιστον όσον αφορά τα στοιχεία του εσωτερικού τους χώρου (περίτεχνα ταβάνια, ταμπλαδωτά θυρόφυλλα θυρών και ντουλαπιών, κτιστές σόμπες, κ.λ.π.) ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις ιδιαίτερα

πολυτελών κελλιών με χώρους που εντυπωσιάζουν για την υψηλή ποιότητα της αρχιτεκτονικής τους.

(*) Ο Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου γεννήθηκε το 1946 στα Νέα Μουδανιά Χαλκιδικής. Σπούδασε Αρχιτεκτονική στην Πολυτεχνική Σχολή του ΑΠΘ. Είναι διπλωματούχος του κλάδου μεταπτυχιακών σπουδών Βυζαντινής Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ και διδάκτωρ του ΕΜΠ. Ζει στη Θεσσαλονίκη και είναι μόνιμος υπάλληλος του υπουργείου Πολιτισμού, ασχολούμενος με έργα προστασίας μνημείων στη Χαλκιδική και το Άγιον Όρος. Το επιστημονικό του έργο αναφέρεται κυρίως σε θέματα της μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

Ο Μ. Πολυβίου βραβεύτηκε για την εργασία του «Το καθολικό της μονής Ξηροποτάμου-Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα», που έχει ως αντικείμενό της τη μελέτη ενός μεταβυζαντινού μοναστηριακού ναού και της πορείας που ακολούθησε η δημιουργία του από τον αρχικό προγραμματισμό ως την ολοκλήρωση του κτίσματος. Η έρευνα βασίστηκε σε πληροφορίες για το έργο που εντοπίστηκαν σε ανέκδοτα αρχειακά έγγραφα καθώς και στη μακέτα της αρχιτεκτονικής πρότασης που είχε κατασκευαστεί με χρήση κλίμακας και κανάβου. Η αλληλοσυμπλήρωση όλων αυτών των στοιχείων έδωσε τη δυνατότητα να ανιχνευθούν πολλές άγνωστες πλευρές της παραγωγής του οικοδομικού έργου στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα το ολότελα ανεξερεύνητο ως τώρα κεφάλαιο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού κατά την εποχή αυτή.

Η έκθεση του γενικού γραμματέα της Ακαδημίας Αθηνών Νικολάου Ματσανιώτη, που αναγνώσθηκε κατά την πανηγυρική συνεδρία της απονομής, αναφέρει μεταξύ των άλλων και τα εξής: «Ο τιμώμενος, στη δική του αποτύπωση του Καθολικού της Μονής Ξηροποτάμου, αντιπαραθέτει με μεθοδικότητα όλα τα στοιχεία που βρήκε στα αρχεία της Μονής για την ιστορία της και παρουσιάζει, για πρώτη φορά, το ξύλινο έγχρωμο ομοίωμα του υπάρχοντος σήμερα ναού, το οποίο είχε την τύχη να ανακαλύψει εκεί κατά τη διάρκεια των ερευνών του.

Έτσι το έργο του παρουσιάζεται ως μια γενικότερη μελέτη όχι μόνο του κυρίου αρχιτεκτονικού θέματος αλλά και ως μία εποπτεία των κατασκευαστικών τρόπων της εποχής ανεγέρσεως του ναού κατά το διάστημα 1762-1764. Η παρουσία γίνεται με ιδιαίτερη γλαφυρότητα και η έκδοση, που περιλαμβάνεται στις δημοσιεύσεις του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων του υπουργείου Πολιτισμού, είναι ιδιαίτερα καλλιτεχνική και καλαίσθητη».

Πηγή: agioritikesmnimes.blogspot.gr